7. संहतिः कार्यसाधिका

[Hitopadesha is a famous collection of stones in Sanskrit. The writer is Pandit Narayana. It is believed that this work was composed in the 9th century A.D. In this work, there are many fables which have a moral. One of those stories is presented here.

In this story the importance of organization is described, but the background has been presented in a very different manner. If we are constantly suspicious, we may not be able to get anything to eat or drink. Hence, one should not be suspicious and get into one's work with courage. When one begins to do this, if problems are created due to qualities like greed then it is organization which helps. This is the moral that can be got from this story.

If the animal kingdom can live in an organization, human society too should try to live in a similar manner. This is also suggested in this story. As you look at the story from the point of values, also remember that you have to learn the various past tense forms of the verbs used in this lesson.]

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । विविधेभ्यः देशेभ्यः समागताः बहवः विहगाः तत्र रात्रौ निवसन्ति । तेषु लघुपतनकनामा वायसः अपि एकतमः अस्ति । अथ कदाचित् प्रभातकाले स वायसः कृतान्तं द्वितीयम् इव अटन्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्य सोऽचिन्तयत्, 'अद्य प्रातरेव अनिष्टदर्शनं संजातम्, न जाने तत् किमनभिप्रेतं दर्शयिष्यति ।' इति विचिन्त्य स व्याकुलः संजातः ।

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च वृक्षस्य पृष्ठभागे प्रच्छन्नो भूत्वा अतिष्ठत् । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् । भूमौ विकीर्णान् तण्डुलकणान् दृष्ट्वा कपोताः लुब्धाः अभवन् । ततः स कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् अकथयत्, 'कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः ? तन्निरूप्यताम् तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । अनेन तण्डुलकणलोभेन अस्माकं महदनिष्टमपि भवितुमर्हति । अतः सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्तव्यम् । यतः –

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता श्रीः नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ।।

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत्, "आः ! किमेवमुच्यते ?

वृद्धानां वचनं ग्राह्यम् आपत्काले ह्युपस्थिते ।
सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेप्यप्रवर्तनम् ॥

उक्तं च –

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च दुर्लभम् ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥"

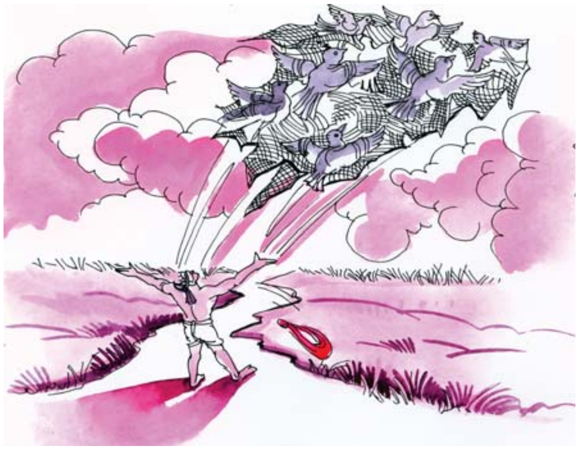

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले उपाविशन् । अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

अथ जालबद्धाः ते यस्य वचनेन तत्र समपतन् तस्य कपोतस्य तिरस्कारं कुर्वन्ति स्म । तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीवः अवदत्, "विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् । सर्वैः एकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम् । यतः –

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥"

इति विचिन्त्य सर्वे कपोताः जालमादाय उत्पतिताः । ततः स व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति । परन्तु तान् सुदूरं गतान् दृष्ट्वा व्याधः प्रतिनिवृत्तः । लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा चित्रग्रीवः अवदत्, "हिरण्यकनामकस्य मम मित्रस्य मूषकराजस्य समीपे वयं गच्छामः । स अस्मान् बन्धनात् मुक्तान् करिष्यति ।" ततः ते मूषकराजस्य समीपं समगच्छन् । चित्रग्रीवस्य मित्रेण मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । चित्रग्रीवोऽपि हिरण्यकस्य आभारं मत्वा सपरिवारः यथेष्टदेशान् समगच्छत् ।

Glossary

Noun : (masc.) : शाल्मलीतरुः silk-cotton tree **विहगः** bird **वायसः** crow **कृतान्तः** Yamaraj, god of death **व्याधः** hunter **तण्डुलकणः** rice grain **कपोतः** pigeon, dove **कापुरुषः** coward **विस्मयः** astonishment **प्रतीकारः** સામનો **मूषकराजः** king of mice.

Fem. : श्रीः Lakshmi **विक्रिया** change **संहतिः** unity **कार्यसाधिका** that which accomplishes work

Neu : जालम् net **भद्रम्** good, auspicious **अनिष्टम्** not likeable, bad **गुणत्वम्** becomes strong like rope, the form of a rope.

Pronoun : तेषु in them **अनेन** by this **अस्माकम्** our **एतत्** this (neu.) **सर्वे** all **ते** they (masc.) **यस्य** whose **तान्** to them (masc.) **सर्वेषाम्** of all.

Adjective : समागत have come, have arrived **एकतम** one of many **विकीर्ण** scattered **महत्** huge **अविचारित** without thinking **सुजीर्णम्** easily digestible, which can be digested **सुविचक्षण** very clever, genius **सुशासित** well-governed **सुसेवितः** having been served well **अल्प** little, less

कर्तव्य worthy to be done **ग्राह्य** fit to be accepted (received) **लभ्य** worthy to be obtained / got **आक्रान्त** surrounded **लुब्ध** greedy **आपन्न** been attained **मत्त** intoxicated, proud **छिन्न** cut **उक्त** told, said

Adverb : अस्ति is (indicates shows presence or existence **अपि** also **प्रातरेव** in the morning only **तावत्** that much **सर्वथा** in all respect **आः** Oh ! (shows anger, grief and disagreement) **सर्वत्र** everywhere **कुत्र** where **कथम्** why **नु** certainly **वा** or **तत्र** there **अथ** adverb showing beginning (commencement) now, **तदत्र** so here **इदानीम्** at present **एवम्** thus **इति** thus (suggesting ending)

Compound : गोदावतीतीरे (गोदावर्याः तीरम् – तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । शाल्मलीतरुः (शाल्मल्याः तरुः । षष्ठी तत्पुरुष) । प्रभातकाले (प्रभातस्य कालः – प्रभातकालः, तस्मिन्, षष्ठी तत्पुरुष) । अनिष्टदर्शनम् (अनिष्टस्य दर्शनम्, षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणान् (तण्डुलस्य कणाः, तान् । षष्ठी तत्पुरुष) । पृष्ठभागे (पृष्ठस्य भागः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कपोतराजः (कपोतनाम् राजा, कपोतराजः । षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणलुब्धान् (तण्डुलकणैः लुब्धाः । तण्डुलकणलुब्धाः, तान् । तृतीया तत्पुरुष) । तण्डुलकणलोभेन (तण्डुलकणानां लोभः, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) । आपत्काले (आपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । जालबद्धाः (जालेन बद्धाः । तृतीया तत्पुरुष) । विपत्काले (विपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कापुरुषलक्षणम् (कापुरुषस्य लक्षणम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यसाधिका (कार्यस्य साधिका । षष्ठी तत्पुरुष) । मूषकराजम् (मूषकानां राजा, मूषकराजः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) ।

Participle : अवलोक्य (अव + लुक् + त्वा > य) । विचिन्त्य (वि + चिन्त् + त्वा > य) । भूत्वा (भू + त्वा) । सुचिन्त्य (सु + चिन्त् + त्वा > य) । सुविचार्य (सु + वि + चर् > चार् + त्वा > य) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । अवलम्ब्य (अव + लम्ब् + त्वा > य) । एकचित्तीभूय (एकचित्त + भू + त्वा > य) । आदाय (आ + दा + त्वा > य) । दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) । मत्वा (मन् + त्वा) ।

Root : (First Gana) (Parasmaipada) नि + वस् (निवसति) to reside, to stay **वि + सृप् (विसर्पति)** to crawl, to arrive **उप + विश् (उपविशति)** to sit near **सम् + पत् (सम्पतति)** to fall **गम् – गच्छ् (गच्छति)** to go

Notes

(1) Meaning : कृतान्तमिव अटन्तम् moving like Yamaraja **अनभिप्रेतम्** not desirable **दर्शयिष्यति** will show **विस्तीर्णम्** spread **प्रच्छन्नो भूत्वा** hiding **तन्निरूप्यताम्** think / decide about it **भद्रमिदं न पश्यामि** I do not find this (it) good or auspicious **न याति विक्रियाम्** does not undergo any change **सदर्पम्** arrogantly, proudly **किमेवमुच्यते** why do you say like this ? **भोजनेप्यप्रवर्तनम्** action cannot be done even for food **शङ्काभिः** with doubt **सर्वमाक्रान्तम्** over spread / surrounded **तिरस्कारम्** to (acc.) criticism, to (acc.) scolding **विपत्काले** in difficulty **विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्** to be surprised is a characteristic feature of a coward **एकचित्तीभूय** being of one mind **आदाय** taking **उड्डीयताम्** fly away **तृणैर्गुणत्वमापन्नैः** by the blades of grass which have attained the strength (form) of a rope. **बध्यन्ते** are tied **मत्तदन्तिनः** intoxicated elephants **जालापहारकान्** to those carrying away the net **प्रतिनिवृत्तः** came back, returned **यथेष्टदेशान्** to the selected places

(2) Sandhi : सोऽचिन्तयत् (सः अचिन्तयत्) । प्रातरेव (प्रातः एव) । तन्निरूप्यताम् (तत् निरूप्यताम्) । सुदीर्घकालेऽपि (सुदीर्घकाले अपि) । ह्युपस्थिते (हि उपस्थिते) । सर्वत्रैवम् (सर्वत्र एवम्) । भोजनेप्यप्रवर्तनम् (भोजने अपि अप्रवर्तनम्) । तृणैर्गुणत्वमापन्नैः (तृणैः गुणत्वम् आपन्नैः) । चित्रग्रीवोऽपि (चित्रग्रीवः अपि) ।

Exercises

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) प्रभातकाले वायसः कम् अपश्यत् ? ◯

(क) कपोतम् (ख) व्याधम् (ग) वृक्षम् (घ) मूषकम्

(2) गगने कः सपरिवारः व्यसर्पत् ? ◯

(क) वायसः (ख) पक्षिराजः (ग) चित्रग्रीवः (घ) मयूरः

(3) विपत्काले किं करणीयम् ? ◯

(क) विस्मयस्य अवलम्बनम् (ख) प्रतिकारः

(ग) पलायनम् (घ) धैर्यस्य अवलम्बनम्

(4) तृणैर्गुणत्वमापन्नैः के बध्यन्ते ? ◯

(क) मत्तदन्तिनः (ख) सिंहाः (ग) कपोताः (घ) मूषकाः

(5) मूषिकराजेन कपोतानां बन्धनानि केन छिन्नानि ? ◯

(क) दन्तैः (ख) मुखेन (ग) अस्त्रेण (घ) शस्त्रेण

(6) सः तीक्ष्णै दन्तैः जालं .... प्रायतत । ◯

(क) छित्त्वा (ख) छेदनीयं (ग) छेत्तुम् (घ) छिन्नं

(7) 'वयम्' पदस्य एकवचनम् किम् ? ◯

(क) अहम् (ख) त्वम् (ग) सः (घ) आवाम्

(8) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । – व्याधेन <u>तण्डुलकणान्</u> विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । ◯

(क) षष्ठीतत्पुरुषः (ख) द्वन्द्वः (ग) द्वितीयातत्पुरुषः (घ) समाहारद्वन्द्वः

(9) 'स्म' प्रयोगं कुरुत ।

विहगाः तत्र न्यवसन् । ◯

(क) न्यवसन्ति स्म (ख) निवसन्ति स्म (ग) निवसति स्म (घ) निवसन् स्म

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) तण्डुलकणान् अवलोक्य कपोताः कीदृशाः अभवन् ?

(2) बद्धाः कपोताः कं तिरस्कुर्वन्ति स्म ?

(3) अल्पानां वस्तूनां संहतिः कीदृशी भवति ?

(4) जालेन सह उत्पतिताः विहगाः कुत्र गच्छन्ति ?

(5) भूतले शङ्काभिः किम् आक्रान्तं भवति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

(कदा, केन, कस्य, कम्, किं कृत्वा, कुत्र, किम्)

(1) गोदावरीतीरे विशाल: शाल्मलीतरु: अस्ति ।

(2) व्याधेन जालं विस्तीर्णम् ।

(3) व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् ।

(4) वायस: प्रभातकाले व्याधम् अपश्यत् ।

(5) चित्रग्रीवस्य मित्रं मूषकराज: अस्ति ।

4. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत ।

(1) अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धा: अभवन् ।

(2) मूषकराजेन स्वकीयै: तीक्ष्णै: दन्तै: सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि ।

(3) वायस: कृतान्तम् इव द्वितीयम् अटन्तं व्याधम् अपश्यत् ।

(4) तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् ।

(5) वृद्धानां वचनम् आपत्काले ग्राह्यम् एव ।

(6) इति विचिन्त्य कपोता: सर्वे जालमादाय उत्पतिता: ।

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) What did the crow think on seeing the hunter ?

(2) What did Chitragriva say to pigeons, tempted by rice grains ?

(3) What was the reaction of the arrogant pigeon to the words of the old ?

(4) How did pigeons free themselves from the net ?

6. मातृभाषायाम् अनुवादं कुरुत ।

(1) विविधेभ्य: देशेभ्य: समागता: विहगा: तत्र रात्रौ निवसन्ति ।

(2) चित्रग्रीवनामा कपोतराज: परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।

(3) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोता: तत्र जाले उपाविशन् ।

(4) व्याध: तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति ।

(5) तीक्ष्णै: दन्तै: बन्धनानि छिन्नानि ।

Activity

- Write in your own words another story from 'Hitopadesha'.
- Translate the entire chapter into English.